

Kontrastiivinen katsaus yleisnimistymiseen suomen ja unkarin kielessä

Judit TAKÁCS

1. Kaikilla kielellisillä yksiköillä on merkitys, myös nimillä. Erisnimien merkitys on kuitenkin hyvin kompleksinen ilmiö, joka tapauksessa monisäikeisempi kuin yleisnimien tapauksessa. Joskus nimen äänneasu voi olla keskeinen, toisinaan se minkälaisia assosiaatioita ja käsityksiä nimeen liiyy, toisinaan etymologia nousee hallitsevaksi piirteeksi. Tietyissä tapauksissa ensimmäiseksi tulee mieleen nimen tyypillinen käyttöyhteys. Jos jokin näistä piirteistä muttuu, tai joku niistä tulee aikaisempaa tärkeämmäksi, on kyse merkityksen muutoksesta eli erisnimen yleisnimistymisestä.

Aikaisemmat tutkimukseni osoittavat, että tämä ilmiö on huomattavasti aiemmin ajateltua yleisempi ja se koskee kaikkia kielen osa-alueita. Yksittäisenä tutkimuskohteena otollisimpia ovat etunimet. Aineistojen keruu ja analysointi tällä alalla on tärkeää yleensä nimistöntutkimuksen ja erityisesti erisnimien merkityksen muuttumisen tutkimuksen edistämiseksi. Etunimien tutkimus sivuaa myös stilistiikkaa, semantiikkaa, sosiolingvistiikka ja viestintää sekä sosiologiaa, joiden näkökulmat pitää huomioida myös nimistöntutkimuksessa.

Etunimien muuttuminen yleisnimeksi tai verbiksi voidaan selittää niiden merkitysrakenteen muutoksella. Konnotatiivinen elementti vahvistuu, toisin sanoen nimeen liittyvät assosiaatiot muuttuvat määrääviksi. Tällä tavalla syntyy tyyppinimiä, esimerkiksi voimakasta miestä kutsutaan *Herkulekseksi*. Unkarilaisissa vitseissä aatelin on aina *Arisztid* tai *Tasziló*, rasavilli pojanviikari puolestaan *Móricka*. Nämä kuvastavat erisnimien ja yleisnimien väli-muotoa. Vastaavia ovat saksalaisia kuvaava etunimi *fritz* ja englantilaisista käytetty *johnny*, suomalaisista puhuttaessa *matti* tai *pekka*, virolaisista *mats*. Unkarissa on tälläkin hetkellä merkitystään muuttavia etunimiä kuten *béla* ja *géza*, joihin liitetään konnotaatioita, jotka saattavat johtaa niiden yleisnimistymiseen. Selkeästi yleisnimistynyt on unkarissa jo *bélás* 'tuhannen forintin seteli' ja *istókosan* 'perusteellisesti' (ÚMTSz.). Suomen kielessä vastaavia

ovat esimerkiksi *taskumatti*, *yrjötä*, *helppoheikki*, *mehumaija*, *hullujussi* ja *leppäkerttu*.

Muistakin kielistä löytää helposti esimerkkejä tukemaan ilmiön yleisyyttä: saksa *Hanswurst*, ranska *Jean Pottage*, englanti *John Pudding*, slovakki *mac-ko* 'jänis' (TESz.), ranska *pierrot* 'pelle', *jean-foutre* 'idiootti, raukkis' ja *jeanette* 'hölmö nainen' (Vitányi 1993: 317), englanti *dickless tracy* 'naispoliisi' (Fenyvesi–Kis–Várnai 1999: 220), *John Raw* 'maitoparta' (Heinsoo 2000), ruotsi *tala med ulrik* 'ykätä', *flitiga lisa* 'ahkeraliisa', amerikanenglanti *Mike*, *Murphy* 'irlantilainen mies', *Bridget* 'irlantilainen nainen', *Olaf* 'ruotsalainen mies', *Hans* 'saksalainen mies', *Tony* 'italialainen mies', *Abe* 'juutalainen mies', *Iván* 'venäläinen mies', *Lize* 'tummaihoisen nainen', *Jeff Davis* 'etelävaltiosta kotoisin', *Hiawatha* 'Amerikan intiaani', *Johnny Cake* 'Kanadan ranskalainen', *Sapphire* 'tummaihoisen nainen' ja *Hans Wurst* 'saksalainen mies' (Allen 1983: 308).

Erisnimi on kielellinen universaali, eli se kuuluu kaikkiin kieliin: tiedosamme ei ole kieltä, jossa ei ole erisnimiä. Niillä on erityinen merkitysrakenne, ja olen tullut siihen tulokseen, että esitetty merkityksen muutos ei riipu kielestä, se on siis tyypillinen kaikkien kielten erisnimille. Seuraavaksi haluan tutkia tämän muutoksen samankaltaisuutta eri kielissä kahden suomalais-ugrilaisen kielen, suomen ja unkarin, avulla. Tarkastelen siis näiden kielten etunimilähtöisiä yleisnimiä.

Käsiteltävä aihe on yleistajuinen sekä mielenkiintoinen ja helposti havainnoitava. Tutkimustulokset kiinnostavat siis myös suurta yleisöä. Samalla kuitenkin tutkimusala uudistaa myös nimistöntutkimuksen teoriaa.

2. Vaikka näen yleisnimistymisen kielellisenä universaalina sekä nykykielen että kielihistorian kannalta, on sen tutkiminen varsin uusi alue sekä unkarilaisessa että suomalaisessa kielitieteessä. Ammattikirjallisuus käsittelee toki aihetta, mutta yleensä ohimennen viitaten vain asian erityiseen kiinnostavuuteen. Monografioita aiheesta on toistaiseksi vain yksi (Takács 2007), sitä ennen Unkarissa asiaa käsitteli Mihály Hajdú yhden luvun yhteenvedossaan *Általános és magyar névtan* (Yleinen ja unkarilainen nimistöntutkimus) teoksessa.

Monografiani (Takács 2007) on samalla suurin julkaistu yleisnimien aineisto. Kirjani käsittelee erityisesti yleisnimistymistä, ja pyrin siinä kehittämään yleistä analyysimallia, joka toimisi jokaisen nimityypin ja kaikkien kielten yleisnimistymisen selityksenä. Korostan niitä tekijöitä, joita tarvitaan muutoksen syntymiseen, ja pyrin esittelemään muutoksen yleisiä piirteitä. Tilanpuutteen vuoksi pystyin kuitenkin esittämään vain 28 miesten ja naisten

nimistä syntyneitä yleisnimiä sana-artikkelin muodossa. Monografia sisältää kuitenkin yhteensä 396 yleisnimistyneen erisnimen korpuksen, joka on toistaiseksi laajin julkaistu korpus.

Kansainvälinen tutkimuskirjallisuus käsittelee usein erisnimien yleisiä kysymyksiä. Se kuitenkin harvoin mainitsee erisnimien merkityksen muutosta. Vaikka kansainvälinen kirjallisuus mainitsee useita yleisnimien esiintymiä, yhtään yksittäistä kieltä kattavaa korpusta ei ole saatavilla edes sanalistan muodossa. Kansojen nimitysten yhteydessä ilmiön mainitsee Irving Lewis Allen (1983) ja Heinike Heinsoo (2000). Uusin aihetta yleisellä tasolla käsittelevä kirjoitus on Stefanie Seifertin (2008) artikkeli. Judit Varga (1996) on kirjoittanut suomen kielen yleisnimelementeistä. Aikaisemmassa kirjoituksessani olen (Takács 2001) vertaillut suomen, viron ja unkarin yleisnimien semanttisia ja morfologisia piirteitä. Suomalainen ammattikirjallisuuskin (Ainiala–Saarelma–Sjöblom 2008) jättää aiheen usein lyhyen maininnan varaan. Yleistä on myös käsitellä aihetta vain tietyn kielen kerrostuman osalta: Heikki ja Marjatta Paunonen (2002) koskettavat aihetta slangin osalta, lisäksi useat nimistöä koskevat julkaisutkin ottavat muutoksen aiheekseen (esim. Puolakka 2003).

3. Yleisnimistymisen prosessia voidaan tarkastella molemmissa kielissä runsaasta aineistosta. Seuraavaksi haluan osoittaa, että ensi näkemällä satunnaiset yhtäläisyydet ovat järjestelmällisiä.

Unkarin kielen tarkoituksiin kehittämäni rakennetyypittely sopii hyvin suomen kieliselle aineistollekin. Erisnimistä kehittynyt jäsen voi esiintyä yksinkertaisena yleissanana, yhdyssanan etu- tai jälkijäsenenä tai sananjohdosien osanakin. Jatkossa unkarilaiset esimerkit ovat kirjastani (Takács 2007), suomalaiset sanat Vargan (1996) ja Heinsoon (2000) töistä. Paunosen (2000) aineisto on merkitty erikseen.

Itsenäiseksi yleissanaksi ovat muotoutuneet *uuno* ja *pirjo* 'oksennus'; unkarissa *pali* 'yllytyshullu, luuseri', *pista* 'hölmö, hullu', *mackó* 'kassakaappi'. Yhdysrakenteen ensimmäisenä osana yleisnimistyneitä ovat *annansilmä*, *mattimeikäläinen*, *maiameikäläinen*; unkarissa *jánosaldás* 'II joulupäivänä pyhitetty viini tai lähtömalja', *katicabogár* 'leppäkerttu', *erzsibab* 'kirjava papulaji'.

Yhdysrakenteen jälkijäseniä ovat esimerkiksi *jänöjussi*, *mattomikko*, *nahkajussi* 'vankilan tulokas', *leppäkerttu*, *onnenpekka*; unkarissa *szepimatyi* 'pisamainen lapsi', *bukfencjancsi* 'reputtanut opiskelija', *kamukázmér* 'valehtelevä opiskelija'. Johtamalla yleisnimistyneitä ovat esimerkiksi *yrjötä* ja *yrjöttävä*; unkarissa *belepistul* 'hullaantua johonkuhun'.

Saatujen yleissanojen merkitystä tarkastellessakin voidaan lyötää suuria yhtäläisyyksiä unkarin ja suomen välillä. Suomenkielinen aineistonikin sopii hyvin unkarin kielestä löytämäni 12 merkityskategoriaan (tähän asti en ole löytänyt suomenkielistä esimerkkiä ainoastaan pelin nimitykselle):

- Henkilön nimike tai ominaisuus: *tiskijukka*, *lappuliisa*, *katumaija* 'ilottyttö'; unk. *babszem jankó* 'lyhyt poika/mies', *palimadár* 'helposti huijattava henkilö'.
- Eläimen nimitys: *seitsenpistepirkko*, *sarvijaakko*, *heinäsirkka*; unk. *mátyásmadár* 'närhi', *jánosbogár* 'tulilude'.
- Kasvin nimitys: *ahkeraliisa*; unk. *pistikevirág* 'verenpisara', *büdösliza* 'pelargoni'.
- Esineen nimitys: *taskumatti*, *kahvikaisa* 'kuparinen kahvipannu', *totti* 'viinipullo' (Paunonen 2000); unk. *jancsiszög* 'naulatyoppi', *géppista* 'konepistooli'.
- Verbillä ilmaistu toiminta: *yrjötä*; unk. *beandrásol* 'asettaa A-muotoon', *tamáskodik* 'epäillä'.
- Vaatteen nimitys: *hilkka*; unk. *dorkó* 'vanhanmallinen voimistelukukenkä'.
- Voimasana, eufemismi tai onomatopoettinen sana: *yrjö(t)!*, unkariksi sama: *istókságát!*.
- Uskomus, taikausko, tapa: *jussi*; unk. *balázsolás* 'Balázsin päivän pyhittäminen'.
- Ruumiinosa: *viljo* 'penis' (Paunonen 2000); unk. *gyurka* 'penis'.
- Ruoka: *Gerhard* 'hampurilainen' (Paunonen 2000); *katakönyök* 'sian umpilisäke'.
- Muut: *nukkumatti*; unkarissa *mátyásugrás* 'karkauspäivä'.

Unkarin ja suomen kielen aineistoja vertaillen löytyy muitakin samansuuntaisia tendenssejä. Unkarin kielessä on esimerkiksi tyypillistä, että vanhemman etunimikerrostuman nimet muuttuvat yleisnimeksi. Unkarilaisista etunimistä yleisnimenä esiintyvät useimmiten *János*, *Katalin*, *Ilona*, *Péter* ja *Pál* ja niiden kutsumamuodot. Suomalaisista *Maija*, *Mikko*, *Matti*, *Kaisa* ja *Jaakko* ovat tyypillisimpiä. Nämä nimet eivät ole kovin suosittuja nykypäivän nimenannossa, mutta niiden pitemmälle ajalle ulottuva käyttö on varsin laajaa. Laaja pitkäaikainen käyttö ja taipumus yleisnimistymiseen liittyy siis yhteen molemmissa kielissä.

Tietyt nimet ovat erisnimikäytössä niin harvinaisia, että ne muututtuaan yleisnimiksi poistuvat lähes kokonaan etunimikäytöstä, esimerkiksi unkarissa *muki* / *muksó* 'mies' (*Nepomuk* etunimestä), *pete* 'siittiösolu' (*Péter* nimen vanhahtavasta kutsumamuodosta). Toisaalta harvinaiset etunimet täytyvät

uudella merkityksellä niini, että niitä ei voi enää selkeästi yhdistää sukupuoleenkaan. Suomessa tämä ilmiö on nähtävissä *uunon* ja *väinön* 'hölmö' kohdalla. Osa niistä säilyttää toki sukupuolensa, mutta muuttuu erittäin harvinaiseksi ristimänimenä. Näin on ilmeisesti käymässä *Béla* nimelle unkarissa, joka tarkoittaa myös hölmöä. Se on alunperin miehen nimi, mutta uudessa merkityksessä sitä voidaan käyttää naisistakin. Muutamilla etunimillä on varsin pejoratiivinen sivumerkitys, niiden merkitysrakenne muuttuu helposti, esimerkiksi *antero*, *eino*, *taavo* ja *uuno*.

Yleisnimistyminen on molemmissa kielissä hyvin yleistä, unkariksi voimme jopa keksiä niistä kokonaisen lauseen: *Szegény maca belepistult abba a paliba* 'mimmi parka pihkaantui siihen hemmoon' (Laczkó 1956: 94). Yleisnimistymistä tapahtuu myös nykyään, esimerkiksi unkarin sanomalehtikielessä on käytössä termi *elzschlagosodás* eli 'korruptoituminen' (tuomitun János Zuschlag poliitikon sukunimestä). Pitkään Unkari puhuttaneen kohuasianaja Márta Tocsikin aiheuttaman skandaalin muistoksi jäi kielenkäyttöön *tocsikolás* 'moraaliton rahastus'. Viimeaikainen kehitelmä on myös *szolármaca* 'pinnallinen nainen, solariumtypykkä'. Suomen osalta Heikki Paunosen slangisanakirjasta lyötyy uusimpia esimerkkejä (2000). Siinä on yllättävän paljon yleisnimistyneitä miesten nimiä: *aatami* 'hullu', *Aku & Iines* 'poliisimies ja poliisinainen', *kauko* 'kaukosäädin' ja *lissu* 'pitkähiuksinen poika'.

4. Unkarin ja suomen kielen erisnimistä kehittyneiden yleisnimien vertailun perusteella voidaan korostaa seuraavia yleisnimistymisen yleisiä ominaispiirteitä:

Nimenannon pitkäaikainen yleisyys ja yleisnimistyminen näyttää vahvasti liittyvän yhteen. Molemmissa kielissä yleisimmät erisnimet ovat useimmiten yleisnimistyneet.

Yleisnimistyminen on tyypillisintä etunimillä, mutta muutkin erisnimet voivat käydä läpi saman prosessin, esimerkiksi sukunimet: *mannerheimari* '1. mannerheimin käyttämä valkea turkislakki, 2. piripintainen malja', *sibelius* 'sadan markan seteli'; *tehdä väyryset* 'kääntää takkinsa' tai *lähteä ritoiaan* (Varga 1997: 252), unkarissa *bartók* 'tuhannen forintin seteli', *kádárkolbász* 'kumipamppu, „Kádárin makkara”', *snejderfáni* 'tavoiteltu nainen' (Takács 2007: 46).

Yleisnimistyminen liittyy unkarissa ja suomessa kielen kaikkiin osiin ja kerrostumiin. Esimerkkejä löytyy muun muuassa lasten kielestä (*pupujussi*) ja slangista (*nahkajussi* 'tulokasvanki', *jeppe*, *elli*), osa ilmauksista on jo yleis-kielen osanakin.

Aineistoni perusteella voidaan todeta, että suomalaiset ja unkarilaiset esimerkit sopivat samoihin rakennekategorioihin. Tutkimukseni yhteydessä selvisi, että samat erisnimien tyypit yleisnimistytvät useimmiten molemmissa kielissä (ensisijaisesti henkilönnimet, niistäkin tyypillisesti etunimet, muut tyypit harvemmin). Myös saatujen yleisnimien rakennetyypit, eli muodostumistapa ja merkitys, ovat hyvin lähellä toisiaan unkarin ja suomen kielessä.

Kirjallisuus

- Ainiala, Terhi–Saarelma, Minna–Sjöblom, Paula 2008: Nimistötutkimuksen perusteet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Tietolipas 221. Helsinki.
- Allen, Irving Lewis 1983: Personnel Names that Became Ethnic Epithets. *Names* 31: 307–317.
- Fenyvesi Anna–Kis Tamás–Várnai Judit Szilvia 1999: Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról. Debrecen.
- Hajdú Mihály 2003: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heinsoo, Heinike 2000: „Juss” and „Mats”. The Finnish and Estonian vocabulary containing a Christian name with reference to a personality. *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum* 7–13. 8. Tartu. Pars II: 71.
- Kálmán Béla 1996: A nevek világa. 4. kiadás. Debrecen.
- Laczkó Géza 1956: Köznévvé vált tulajdonnevek. In: *Nyelvművelő*. Szerk. Lőrincze Lajos. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest. 92–7.
- Paunonen, Heikki 2000: Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. *Stadin slangin suursanakirja*. WSOY, Helsinki.
- Paunonen, Heikki–Paunonen, Marjatta 2002: Stadilaisen nimipäiväkirja. *Uuno, uuno – mut mikä sun nimes on*. WSOY, Helsinki.
- Puolakka, Suvi 2003: „Kuka uuno tän on duunannu?” Suomalaisten etunimien appellastiivistuminen slangisanastossa. *Pro gradu -työ*, Turun yliopisto.
- Seifert, Stefanie 2008: A tulajdonnév köznevesülésének jelentésváltozási folyamatai. *Névtani Értesítő* 30: 41–54.
- J. Soltész Katalin 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. *Akadémiai Kiadó*, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (toim.): *A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976
- Takács Judit 2001: Keresztnévi eredetű finn, észt és magyar köznevek összehasonlító vizsgálata. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 613–18. Debrecen–Jyväskylä.

- Takács Judit 2007: *Keresztnevek jelentésváltozása*. Debrecen.
ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva 1979–1992: *Új magyar tájszótár I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Judit 1996: A személynevek köznévi használatáról a finn nyelvben. In: Bereczki András–Klima László: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Uralisztikai tanulmányok 7: 251–253.
- Vitányi Borbála 1993: Névtanos szemmel a közszavak egy csoportjáról. *Névtani Értesítő* 15: 315–317.

The Grammatical Reclassification of Proper Names as Common Nouns: a Contrastive Study of Finnish and Hungarian

The present paper studies the grammatical reclassification of proper names as common nouns, based on the Finnish and the Hungarian languages. The universal nature of this phenomenon is aimed to be shown from the data examined in these two languages. The reclassification of first names as common words (common nouns or verbs) is a process explicable with reference to the change in their semantic structures. This essay establishes the fact that frequency and propensity to reclassification are in close correlation: names that are the most frequent and that are borne by the most people are the most likely to go through this semantic change.

With the help of the data used it can be appointed that both Finnish and Hungarian examples can be classified into the same categories. The research showed that the same types of proper names go through the reclassification process in both languages (which are mainly personal names – first names in particular –, and other categories only rarely). The structural types of the emerging forms (i.e. their formation process and meaning) also show significant similarities in the languages.

JUDIT TAKÁCS